

Jože Krall

Tiskarna »Donas«

(Nadaljevanje članka J. Krall: Ilegalne tiskarne grafičnega oddelka »B« Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko. Letopis MNO I/1957.)

Centralne partizanske tiskarne na Dolenjskem niso mogle zadostiti vseh potreb slovenskega ozemlja s centralnimi časopisi. Zato so razne pokrajinske ciklostilne tehnike te časopise ponatiskovale. Da bi se tudi v tem pogledu izboljšalo stanje na Gorenjskem, je Oblastni komite KPS za Gorenjsko že v tistem času, ko Edo Bregar-Don še ni dokončno izdelal tiskarskega stroja za tiskarno »Trilof«, izrazil željo, da bi Don izdelal še en tiskarski stroj večjega formata za tiskanje časopisov.

Že 1. junija 1944 vprašuje Don v svojem pismu, ki ga je odtisnil na novo skonstruiranem tiskarskem stroju za tiskarno »Trilof«, sekretarja Oblastnega komiteja KPS za Gorenjsko Maksa Krmelja-Matijō, če še vedno želi, da skonstruira nov stroj formata 62×43 cm⁹⁷ in še 4. VI. ponovno vprašuje Oblastni komite KPS za Gorenjsko: »Kaj bo z novim strojem, z novim delom?«⁹⁸

Don pa se je že medtem ko je še izpopolnjeval svoj prvi tiskarski stroj za »Trilof« ter skrbel za gradnjo objekta za to tiskarno, lotil novega dela za večji stroj. V svojem dopisu sporoča 23. VI. 1944 Oblastnemu komiteju KPS za Gorenjsko, da bo odslej podvojeno vložil ves trud v to, da izdelajo nov stroj za tiskanje časopisa.⁹⁹ Že naslednji dan je sporočil istemu forumu, da je graditev novega stroja za tiskanje časopisa že v teku.¹⁰⁰ Dne 7. VII. 1944 piše v svojem dopisu Pokrajinskemu odboru OF za Gorenjsko naslednje: »Ker nisem prejel niti sporočila, nadaljujem z organizacijo nove tiskarne za tisk časopisa. Približno $\frac{3}{4}$ stroja je gotovega. Upam, da v treh tednih prejmete prvo pozitivno sporočilo.«¹⁰¹

V naslednjih dneh se Don ni ukvarjal samo z izdelavo novega tiskarskega stroja, ampak je izbral tudi prostor in pripravljal že zgradbo, v kateri naj bi stal novi stroj. V pismu, ki ga je pisal verjetno Franc Boštjančič-Boš iz tiskarne »Julije« sekretarju Maksu Krmelju dne 13. VII. 1944, ko se je Boš že vrnil iz tiskarne »Trilof«, ki jo je tedaj formalno prevzel, prosi, da bi lahko uporabili oba tovariša, ki sta prišla v Poljansko dolino gradit nov bunker za »Julijo«, pri graditvi še enega prostora, ki bo namenjen za tretje podjetje, ki bo tudi največje in kjer bo stal tiskarski stroj, ki ga Don še gradi. V pismu piše dalje, da delo odlično napreduje, saj bo v dobrem tednu, če ne bo posebnih zaprek novi stroj že stekel.¹⁰²

⁹⁷ Glej faksimile v Letopisu MNO I. 1957 str. 64.

⁹⁸ Glej op. 32.

⁹⁹ Glej op. 13.

¹⁰⁰ Donov dopis Obl. komiteju KPS za Gorenjsko 24. VI. 1944 v AT MNO.

¹⁰¹ Donov dopis POOF za Gorenjsko 7. VII. 1944 v AT MNO.

¹⁰² Kopija dopisa tiskarne »Julije« Maksu Krmelju 13. VII. 1944 v AT MNO.

Novi stroj so izdelovali v glavnem v Medvodah v delavnicah sedanje tovarne »Color«, deloma pa v Kranju v delavnici Majdičeve elektrarne.¹⁰³ Zanj so vložili mnogo truda tovariši Slavko Zajc-Ivo in Filip Lavriša-Savc ter še nekateri drugi, ki so Donu pomagali že pri izdelavi prvega stroja za tiskarno »Trilof«. Delo je dobro napredovalo. Že 16. VII. 1944 sporoča Don Oblastnemu komiteju KPS za Gorenjsko, da je gradnja novega stroja za tretjo tiskarno v končnih fazah.

Da bi preskrbel za novi stroj potrebno črkovno in drugo tiskarsko gradivo, je Don izvedel 15. VII. 1944 zelo uspelo akcijo na Jesenicah.¹⁰⁴ O tej akciji je ohranjeno izčrpno in zanimivo Donovo poročilo, ki ga je napisal in naslovil osebno na sekretarja Oblastnega komiteja KPS za Gorenjsko Maksa Krmelja-Matijo. V njem opisuje akcijo takole: »Kot si morda že bral v enem prejšnjih pisem (od 16. VII.) sem bil ponovno na akciji za črkami in to za novo tiskarno, ki se še ustanavlja. Akcija nam je zelo lepo uspela, ker je Julija (Nasta Sešek — op. pisca) teren po skupni ideji lepo pripravila. Obisk sem izvedel ob pol 12. uri brez kakršnega koli trušča, lepo, mirno in sva s tovarišem¹⁰⁵ mimo vojakov okupatorja na vozičku peljala material za novo tiskarno. Črk sem dobil toliko, da bomo lahko tiskali časopis s prijetnimi naslovi. Pripominjam Ti, da bi mi akcija še lepše uspela, toda, ker sem prejel zaproseno pismo prepozno, je oni možakar¹⁰⁶ ravno nekaj dni prej (dva dni) odposlal mnogo materiala, ki bi ga lahko rabili, na Koroško v predelavo. Pobral sem mu skoraj vse, pa je bilo kljub temu le toliko, da bomo stavili eno stran in pol. Vmesnega in drugega materiala bo pa dovolj. Na akciji smo bili: Julija, dva legalca¹⁰⁷ in jaz.«

V istem dopisu daje Don tudi še nekatere podatke o tiskarskem stroju saj pravi dalje: »Delo novega stroja lepo napreduje. Zelo veličastna reč bo. Najtežji komad bo imel sam 200 kg. Stroj bo težak od 500—550 kg... Delo samo je razmeroma zelo težavno vprašanje. Izdelava predmetov, katere morata dvigati dva ali trije ljudje v dobi stroge ilegalnosti ni kar tako...«¹⁰⁸

Že konec julija ali v začetku avgusta pa je bil stroj toliko izgotovljen, da ga je Don prepeljal v novi prostor, ki so ga medtem že dogradili. 9. avgusta 1944 je poslal Don Oblastnemu komiteju prvi odtis na novem stroju za tiskanje časopisa. V dopisu, ki ga je istočasno poslal pa pripominja, da stroj še ni povsem gotov, ker so mu zaradi okupatorjeve hude kontrole izdelali mali valjček nekoliko netočno in zato čaka na novega. Stroj sam, pravi dalje, da bi bil lahko izdelan nekoliko prej, pa je odhod tovarišice Julije v ilegalnost to nekoliko zavrl. Ko pa bo stroj popolnoma gotov, bo takoj javil.¹⁰⁹

Izpopolnitev in dograditev stroja pa sta se zavlekli do sredine avgusta. Šele 18. VIII. 1944 piše Don Oblastnemu komiteju dopis naslednje vsebine: »Sporočam, da je novi stroj za tisk časopisa gotov. Potrebne so še razne kontrole in dodatki kot je to običaj...

Mala dela lahko sprejmemo — stavljamo sami: tovarišica Rada (sestra Julije)¹¹⁰ in jaz. Strojnik sem začasno sam.

¹⁰³ Edo Bregar-Don, ustni vir.

¹⁰⁴ Donov dopis Obl. komiteju KPS za Gorenjsko 16. VII. 1944 v AT MNO.

¹⁰⁵ Ovčakom Jožetom. Podatek dala Nasta Sešek, ustni vir.

¹⁰⁶ Tiskar Blažej na Jesenicah. Podatek dal Edo Bregar-Don, ustni vir.

¹⁰⁷ Ovčak Jože in Šemic Ludvik iz Bodovelj pri Škofji Loki. Podatke dala Nasta Sešek, ustni vir.

¹⁰⁸ Donov dopis Maksu Krmelju 18. VII. 1944 v AT MNO.

¹⁰⁹ Donov dopis Obl. komiteju KPS za Gorenjsko 9. VIII. 1944 v AMNO — fasc. 666.

¹¹⁰ Olga Sešek-Rada.

Donas 44
39, 159

18. VIII. 1944

Ob 12 KPS za
Gorenjsko

Sporočam, da je novi stroj za
tisk časopisa gotov. Tehne so se
razen kataloga in dodatki kat je
ta običaj.

Tiskarna na more postaviti, ker
sam je bil izdelavec novega
Mala dela lahko sprejmemo —
slavljamo sami: ta rada (katalo-
gij) in jaz. StrojiL sem razen
sam.

Prepričan sem, da sem dal s tem
Gorenjski možnost, da tiska lahko
za tam, kat je bilo željeno in
ta bolj gotovo, kat ricer.

Prepričan sem, da ga dolgih
mesecih in po ogramnih možnostih,
dela kamnik tako študo, kat ste
prijazni.

Da ne boste prestragi v oceni
izdelka samega — pripominjam:
Pošiljam primer iz Primorske, kjer
imajo ~~novi~~ stroj iz tovarne
in strokovno moči, tu delamo
sami. Julija ima velika zaloga.

Novo tiskarno se ki lahko
postavit. Prosim, izdelajte mi
novo delo. V tiskarni novemu
ostati, dobler stroja na spoznanu
z drugimi.

Stroj: repimeno popolnejši od
prvega, masiven, sistem Tigel
maganja z mehanskim valjem,
korena ose zoda po maja, vendar
zarobeljivo. Kot gublicnega
tehniko me izdelak zadovoljuje
Tera ca 500 kg, najtežji
posamezni del ca 200 kg.
Cikl: za eno čas. stroju — ostalo
materiale marga. Nastavni kvit
Dnu

Dopis Eda Bregarja-Dona v katerem sporoča 18. VIII. 1944 Oblastnemu komiteju KPS za Gorenjsko podatke o novem tiskarskem stroje za tiskarno »Donas«

Prepričan sem, da sem dal s tem Gorenjski možnost, da tiska toliko in za tam, kot je bilo željeno.

Da ne boste prestrogi v oceni izdelka samega — pripominjam: Pošiljam primer iz Primorske, kjer imajo stroj iz tovarne¹¹¹ in strokovne moči, tu delamo sami...¹¹²

V nadaljevanju pisma daje Don nekatere tehnične podatke o stroju in pove, da je stroj popolnejši od onega, ki ga je izdelal za »Trilof«, ker se barva ne nanaša ročno, ampak z mazalnim valjem, ki je izdelan povsem po njegovi lastni zamisli, tako, da ga stroj, kot poklicnega tehnika, povsem zadovoljuje.

Prostor za tretjo tiskarno so izbrali v bližini tiskarne »Trilof«, od katere je bil oddaljen komaj 100 m zračne črte, v dolini Ločnice poleg potoka, ki teče mimo kmeta Ivana Legastje, kjer so napravili iz lesa bunker, ki so ga vkopali na tem mestu v zemljo. Bunker sta pomagala graditi oba tovariša iz gradbene ekipe Oblastnega komiteja za Gorenjsko, ki sta gradila bunker pri Brodeh za tiskarno »Julijo« in za katera je prosil Boštjančič v preje omenjenem pismu.

Novi tiskarni so dali ime »DONAS«, kar je le spojitev imena DON in prvega zloga imena NAS-ta, t. j. ilegalnega imena konstruktorja stroja Eda Bregarja-

¹¹¹ Primerek, ki ga je poslal Don, je bil iz ilegalne tiskarne »Doberdob«, ki je tedaj delala v Slov. Primorju.

¹¹² Dopis tiskarne »Donas« Obl. komiteju KPS za Gorenjsko 18. VIII. 1944 v AT MNO.

Dona in pravega imena Naste Sešek-Julije, ki sta imela pač največ zaslug za izdelavo novega tiskarskega stroja in za postavitev nove tiskarne.¹¹³

V temeljnem poročilu, ki ga je podala tiskarna 30. VIII. 1944, je takole opisan prostor tiskarne: »Prostor je 6 m dolg, 3 m širok, 2 m visok. V ostalem prostoru za silo ustreza. Prostor bi lahko bil boljši, če bi velika teža stroja tega ne ovirala... Ekspedit ne ovira dela stavec in strojnika...«

O tehničnih pogojih dela v tiskarni pa pravi poročilo, da se lahko tiska $\frac{1}{4}$ pole za tiskanje časopisa, da sta vlagatelj in poganjač vsak posebej, da vrtenje stroja ni naporno in da poganjač vzdrži po potrebi. Hitrost stroja je predpisal Don in sicer 800 obratov na uro. Najtežji del stroja je tehtal 200 kg, kompletni stroj pa od 400—500 kg. Kar se tiče količine črkovnega gradiva, pravi poročilo, da je tiskarna lahko naenkrat stavila $\frac{1}{4}$ časopisne pole, t. j. eno stran časopisa. Tudi barve je imela tiskarna ob svoji ustanovitvi precej na zalogi, saj je imela 100 kg dobre črne barve. Pomanjkljivo pa je bilo rezanje papirja, saj so morali tovariši v tiskarni papir rezati z noži, ker tiskarna tedaj še ni imela rezalnega stroja za papir, niti stroja za spenjanje in tudi zaloga papirja je bila majhna.

V novo ustanovljeni tiskarni so bili v začetku tile tovariši: tiskarno je vodil Don, ki je v začetku opravljal tudi delo strojnika. Stavec je bil Stanko Hain-Ris, ki je bil po poklicu črkostavec, ter je prišel v tiskarno iz tiskarne »Julije« oziroma iz »Trilofa«. Pri stavljenju mu je pomagala Olga Sešek-Rada, ki se je stavljenja učila potem ko sta s sestro Nasto Sešek-Julijo morali opustiti delo legalnih aktivistk na terenu in sta v juliju 1944 prišli v tiskarno. Kot tehnična pomoč v tiskarni so bili v njej še Edi Mrak-Matjaž, Franc Turk-Milan, Franci Orel-Miha pozneje imenovan Rožlje in Danica Sešek-Romanca.¹¹⁴

Ko so bile vse priprave v glavnem končane in novi stroj preizkušen, je začela tiskarna »Donas« 20. avgusta 1944 obratovati.¹¹⁵ Prvi izdelek, ki so ga natisnili v novi tiskarni je bil letak z naslovom Slovenskim delavcem v okupatorjevih tovarnah, rudnikih in železnicah, ki so ga podpisali in izdali člani Glavnega odbora Delavske enotnosti. V njem pozivajo vse delavce, da zapuste tovarne ter se priključijo NOV. Lepak so natisnili 23. VII. 1944 (500 izvodov, 1 stran, f^o). Že 25. VIII. 1944 sporoča Oblastni komite KPS za Gorenjsko v svojem dopisu Donu: »Prejeli smo lep vzorec letaka, katerega si natisnil v novem stroju, ki si ga pred nedavnim dodelal. Zelo smo zadovoljni s tvojim delom.«¹¹⁶ V nedatiranem Donovem pismu Maksu Krmelju-Matiji, ki ga je Don poslal na to pohvalo pa izraža Don svoje veselje, da je zadovoljen s tiskom in obljublja, da se bo potrudil s tiskom »Gorenjskega glasu«, ki ga je pravkar prejel v delo. O novem stroju pa piše Don v tem pismu med drugim tudi tole: »Boš videl delo novega stroja, dokler bom sam pri njemu. Sam bom pri njemu nekaj tednov, da enega tovariša sam uvedem v delo. Veš Matija, ta stroj je moj ponos in vse veselje. Mirno deluje kot res kakšna »mašina«. Pridem takoj, ko bo stiskan časopis, da bom prinesel prvi časopis.«¹¹⁷ V dneh od 24. VIII. do 3. IX. 1944 so tiskali v tiskarni prvo številko časopisa »Gorenjski glas«, glasila OF na Gorenjskem z datumom 21. avgusta 1944 (3000 izv., 4 strani, f^o). S tem je dobila Gorenjska

¹¹³ Glej op. 2.

¹¹⁴ Podatki iz temeljnega poročila tiskarne »Donas« 30. VIII. 1944 in Nasta Sešek, ustni vir.

¹¹⁵ Glej op. 21.

¹¹⁶ Dopis Obl. komiteja KPS za Gorenjsko, št. 1061/44 od 25. VIII. 1944 Donu v AMNO — fasc. 666.

¹¹⁷ Nedatirano Donovo pismo Maksu Krmelju v AMNO — fasc. 666.

Prvi tisk na novem stroju je bil lepak z naslovom »Slovenskim delavcem!«

Slovenskim DELAVCEM

**V OKUPATORJEVIH
TOVARNAH,
RUDNIKIH
IN ŽELEZNICAH!**

Svobodoljubno Slovečstvo je naspevo vse življe sila za podoben lepki proti Hitlerju, da parafuzi razjedajo stero v slovenski lastni hiški.

Vsi delavci Slovencji so se v letih okupacije, od leta 1941 do danes, soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije. Vsi delavci Slovencji so se soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije. Vsi delavci Slovencji so se soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije.

**DELAVCI NA OKUPATORJEVIH
KOPARILNIH
ROVNIŠČIH!**

Vsi delavci Slovencji so se v letih okupacije, od leta 1941 do danes, soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije. Vsi delavci Slovencji so se soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije.

**DELAVCI NA OKUPATORJEVIH
KOPARILNIH
ROVNIŠČIH!**

Vsi delavci Slovencji so se v letih okupacije, od leta 1941 do danes, soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije. Vsi delavci Slovencji so se soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije.

**DELAVCI NA OKUPATORJEVIH
KOPARILNIH
ROVNIŠČIH!**

Vsi delavci Slovencji so se v letih okupacije, od leta 1941 do danes, soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije. Vsi delavci Slovencji so se soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije.

**DELAVCI NA OKUPATORJEVIH
KOPARILNIH
ROVNIŠČIH!**

Vsi delavci Slovencji so se v letih okupacije, od leta 1941 do danes, soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije. Vsi delavci Slovencji so se soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije.

**DELAVCI NA OKUPATORJEVIH
KOPARILNIH
ROVNIŠČIH!**

Vsi delavci Slovencji so se v letih okupacije, od leta 1941 do danes, soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije. Vsi delavci Slovencji so se soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije.

**KOVINARJI, RUDARJI,
ŽELEZNICARJI
V OKUPATORSKI
SLUŽBI!**

Vsi delavci Slovencji so se v letih okupacije, od leta 1941 do danes, soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije. Vsi delavci Slovencji so se soočili s težavami, ki so jih povzročile okupatorjeve vojske in policije.

DELAVCI VSI V PARTIZANCIH!

**Glavni odbor
Delavske Enotnosti:**

- Leokadij Franc, predsednik
- Friderik Tobiš, sekretar
- Črnejc, član
- Tomaz Tobiš, član

DELAVCI VSI V PARTIZANCIH!

**Glavni odbor
Delavske Enotnosti:**

- Stevak Franc, predsednik
- Barec Miroslav, sekretar
- Markuš Miroslav, član
- Škofec Ciril, član

Sveže razmišljeno okupatorju!

svoj lastni tednik, ki ga je izdajal Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko. Že 21. VIII. 1944 je tiskarna prejela iz PT KPS za Gorenjsko tekst za brošuro z naslovom *V tekmovanju k zmagi*, ki jo je izdal POOF za Gorenjsko za zaključek I. narodnega tekmovanja, ki ga je razpisal IOOF in je trajalo od 27. IV. do 27. VI. 1944 ter je bilo zaradi nekaterih zadržkov podaljšano do 27. julija 1944. Brošuro so tiskali v tiskarni do 6. IX. 1944 (2000 izv., 22*str., 8°). Brošura ima na ovojni strani celostranski linorez, ki ga je izdelal Franc Boštjančič-Boš, za naslovno stranjo pa celostranski linorez maršala Tita, ki ga je izrezal Maks Stupica-Dražgost. Naslednjega dne 7. IX. so v tiskarni postavili in natisnili lepak z naslovom *Rdeča armada v Jugoslaviji* (2000 izv., 1 stran, 4°). Naslov za lepak je izrezal v linorez in postavil stavek *Ris*, na stroju pa odtisnil Don.¹¹⁸

V začetku septembra je prišel v tiskarni »Trilof« in »Donas« v Ločniško dolino vodja PT KPS za Gorenjsko Adolf Arigler-Bodin, da bi pregledal stanje obeh tiskarn in se pogovoril glede selitve tiskarne »Trilof«. Takole je poročal Oblasnemu komiteju KPS za Gorenjsko o tedanjem stanju v obeh tiskarnah, ko se je 9. IX. 1944 vrnil na sedež Pokrajinske tehnike v Davčo: »Vzrok, da

¹¹⁸ Podatki iz I. rednega poročila tiskarne »Donas« 20. IX. 1944 in iz arhivskih primerkov tiskov tiskarne »Donas« v AT MNO.

se je tiskanje literature tako zavlačevalo je bil ta, da so do predkratkim bili vsi skupaj v malem bunkerju, kjer je bil silen dren in da tudi »Donas« še ni bil popolnoma dovršen... Sedaj, ko sta se obe podjetji uredili vsako na svoje, je sicer šlo nekoliko na boljše, kar dokazuje tudi dejstvo, da so prav v zadnjem času izšli »Naša žena« (tiskala tiskarna »Trilof« — op. pisca), »Gorenjski glas« in »V tekmovanju k zmagi« in tudi več kot 2000 raznih letakov. Kapaciteta seveda še ni spravljena na maksimum. Čim bo pa selitev »Trilofa« izvedena, pa se bo položaj v »Donasu« mnogo spremenil, saj bo ekspedit popolnoma ločen in bodo iz sedanjega »Trilofa« lahko vzdrževali vsakodnevne zveze. Veze so bile sedaj urejene na vsake dva dni in je včasih tekst stal na stanici 1 ali 2 dni!

Po izjavi tovariša Dona lahko računamo, da bo Donas tiskal vsak teden »Gorenjski glas« v 2000 izvodih in kakšne manjše letake (parolne lističe).

Mnogo večje kapacitete ne bo mogoče doseči, ker nam manjka črk. Če pa damo črke iz »Trilofa« pa popolnoma ohromimo in stavimo tudi preveč na eno kocko, ker tamkaj ni prav siguren prostor. (Na kako eksponiranem prostoru se nahaja »Donas«, vam bo lahko povedal Don sam, ko pride v par dneh.)¹¹⁹

10. septembra so prejeli v tiskarni »Donas« tekste za drugo številko »Gorenjskega glasu«, ki so jo začeli takoj staviti. Med stavljenjem teksta za to številko, so v tiskarni postavili in natisnili 12. IX. letak z naslovom »15. september se bliža! (5000 izv., 2 str., 8°). Poziv na letaku je namenjen slovenskim domobrancem in ostalim okupatorjevim pomagačem, da se do 15. IX. 1944 javijo v NOV in da bodo po tem roku vsi oni, ki bodo še ostali v sovražnih vrstah, izročeni po vojni sodišču in najstrožje kaznovani kot izdajalci domovine.

S tiskanjem »Gorenjskega glasu« so morali prenehati za dva dni, ker je izvedel sovražnik tiste dni sredi septembra (14.—15. IX. 1944) na ozemlju, kjer je bila skrita tiskarna, večjo hajko, tako da so morali člani tiskarne prostor zapustiti. Ker sovražnik ni našel tiskarne,¹²⁰ so se tiskarji takoj vrnili in že 16. IX. natisnili drugo številko »Gorenjskega glasu«, z datumom 8. september 1944 (1990 izv., 4 str., 8°). Tekst so stavili Ris, Rada in Boš, ki je tudi izrezal linorez za naslov časopisa, na stroju pa ga je natisnil Ris, ker je bil Don odšel na sedež Oblastnega komiteja.

Don, ki je že konec avgusta v svojem pismu obljubil, da bo prinesel prvi časopis, je odšel v Davčo, kjer se je javil 12. septembra.¹²¹ Tu se je razgovarjal o kolportaži izdelkov svoje tiskarne in o predvideni preselitvi tiskarne »Trilof«.¹²²

Dne 17. IX. 1944 so prejeli v tiskarni »Donas« v tisk letak z naslovom Zdržitelj dveh bratskih armad, ki ga je postavil in naslednji dan natisnil Ris (8400 izv., 2 str., 16°), ker se Don do tega dne še ni vrnil iz Pokrajinske tehnike.

V septembru je dobila tiskarna novo pošiljko črk za eno in pol omarice, ki pa so bile slabo ohranjene, na novo pa je prišel v tiskarno Jože Novak-Jernej, po poklicu tiskarski strojnik. Jernej je prišel v Pokrajinsko tehniko v

¹¹⁹ Dopis PT KPS za Gorenjsko Obl. komiteju KPS za Gorenjsko 9. IX. 1944 v AT MNO.

¹²⁰ Dopis tiskarne »Donas« kolportažnemu oddelku PT KPS za Gorenjsko 17. IX. 1944 v AT MNO.

¹²¹ Dopis PT KPS za Gorenjsko, št. 1795/44 od 12. IX. 1944 v AT MNO.

¹²² Dopis tiskarne »Donas« Ivanu Golcu-Stanku v kolportažnem oddelku PT KPS za Gorenjsko 17. IX. 1944.

»Doberdob«. Med tiskanjem Gorenjskega glasu pa so tiskarji natisnili 28. IX. 1944 ilustrirani lepak z naslovom Za zadnji udar vsi — vse! (2423 izv., 1 str., 4°), za katerega je izrezal linorez verjetno Janez Vidic, ki ga je posnel po lepaku slikarja Nika Pirnata. Zadnji dan 30. IX. 1944 so izdelali še letak z naslovom Vam, ki nosite kljukasti križ na kapi! (10 000 izv., 2 str., 16° prečni format).¹²⁶

Ker so v septembru preselili tiskarno »Trilof« v Davčo in je bil prostor, iz katerega se je izselila, v bližini nove tiskarne, v kateri pa ni bilo dovolj prostora za naraščajoče osebje tiskarne »Donas«, so uredili ekspeditni prostor za »Donas« v prostoru preseljene tiskarne »Trilof«.¹²⁷ Ker sta bili v Ločniški dolini nekaj časa kar dve tiskarni, ki sta preskrbovali ves teren s tiskom in se je tu literatura najprej pojavljala, so Nemci sumili, da se tu nahaja ilegalna tiskarna. Zato so začeli vedno pogosteje stikati po okolici, kjer sta bila oba bunkerja za tiskarno »Donas«. Don je zato začel misliti na to, da bi zgradil nov bunker, ki naj bi bil tudi malo večji, na drugem, še bolj skritem mestu. Že v svojem dopisu poslanem 4. X. 1944 Oblastnemu komiteju KPS za Gorenjsko sporoča, da namerava postaviti nov bunker za tiskarno.¹²⁸

Ker so v Pokrajinski tehniki nameravali organizirati tudi fotografski odsek, so poklicali Dona tja, da bi prevzel organizacijo tega odseka.¹²⁹ Don pa, ki ga je tedaj skrbela usoda po Nemcih ogroženega »Donasa«, se je upiral temu pozivu in ni hotel oditi v Pokrajinsko tehniko. Zato je pisal 9. X. 1944 Pokrajinskemu odboru OF za Gorenjsko dopis naslednje vsebine: »Iz Pokrajinske tehnike so mi sporočili, da moram zapustiti tiskarno »Donas« in priti tja. Sporočam vam, da je stanje tukaj zelo resno in se zelo bojim, da se ne pripeti kaj hudega. V teh dneh delamo nov bunker in upam, da bo kmalu gotov. Zelo se čudim, zakaj zahtevate, da bi se morala vsa stvar s fotografijo vršiti na vašem koncu, ker pogoji so za mene tu najboljši in imam v tem pogledu pripravljen teren. Nujno je potrebno, da se tu nahajam. Naj se zgodi kar koli, stanje je precej resno (ker so terenci-izdajalci opravili tudi na tem našem polju svoje). Jaz bi rad bil tu, da rešujem vsaj to tiskarno, s katero sem tako zelo povezan...« In še ob koncu tega pisma, ko ga zaključuje pravi: »Stanje tukaj je tako napeto, da vam odkrito povem, da bom zelo vesel, če bomo očuvali tiskarno »Donas«. Kot rečeno delamo nov bunker, storili bomo vse. Tiskarna je velik objekt, nje prenos ni lahak. Zelo se bom počutil mirnega, če mi sporočite, da smem ostati tukaj in čuvati moj ljubljani »Donas...«¹³⁰

Oblastni komite KPS za Gorenjsko in Pokrajinska tehnika sta upoštevala Donove pomisleke, navedene v zgornjem pismu in je fotografski odsek v Pokrajinski tehniki prevzel Janez Marenčič, saj Don že v svojem dopisu, naslovljenem na sekretarja Maksa Krmelja-Matijo 16. X. 1944 piše, da mu je bilo sporočeno, da prevzema fotoodsek neki drugi tovariš in da bo poslal vse svoje negative s prvo zvezo v Pokrajinsko tehniko. Don sam pa je ostal v »Donasu« in pospešeno delal novi objekt, da bi lahko čimprej preselil tiskarno na varnejše mesto. V dneh 11., 12. in 14. oktobra 1944 so imeli v tiskarni »Donas« skupne sestanke, na katerih so razpravljali o delu za novi prostor ter opozar-

¹²⁶ Podatki iz II. rednega poročila tiskarne »Donas« 28. X. 1944 in arhivskih primerkov tiskov tiskarne v AT MNO.

¹²⁷ Redno poročilo tiskarne »Trilof« 22. IX. 1944 v AT MNO.

¹²⁸ Donov dopis Obl. komiteju KPS za Gorenjsko 4. X. 1944 v AT MNO.

¹²⁹ Dopis PT KPS za Gorenjsko, št. 2161/44 od 29. IX. 1944 v AT MNO.

¹³⁰ Donov dopis POOF za Gorenjsko 9. X. 1944 v AMNO.

Arhivski primerek brošure »Črna roka — slovenski gestapovci«, za katero je izdelal linorez Franc Boštjančič-Boš in jo je natisnila tiskarna »Donas«

jali vse tovariše v tiskarni, da vsak z voljo prime za delo, da se to čimprej in kar najbolje izvrši.¹⁸¹

V času, ko so pripravljali nekateri člani tiskarne novi prostor, so v oktobru na starem mestu v »Donasu« natisnili naslednje: Dne 3. X. 1944 letak z naslovom Delavcem v svarilo (5252 izv., 2 str., 16°), s katerim opozarjajo delavce na nemški odgon delavcev iz tovarn na Jesenicah v Nemčijo. Ko je v začetku oktobra prišel iz Davče Boštjančič, da bi pomagal staviti v tiskarni »Donas«, ki je tedaj edina delala, so začeli staviti Slovenski poročevalc št. 26 z datumom 15. september 1944. Ker je bil to daljši tekst, saj je ta številka obsegala 6 strani časopisnega formata, sta stavila to številko stavca Ris in Boštjančič, pomagala pa sta jima pri delu še Don in Rada. Slovenski poročevalc je bil stiskan 9. X. 1944 v 2087 izvodih (f^o). 11. X. 1944 je Boštjančič postavil stavek za IV. poglavje zdravstvenih navodil dr. Stanka Skulja-Koka z naslovom Nekaj potrebnih besedi (4000 izv., 4 str., 8°). Prvi dve

¹⁸¹ Zapisnik I. partijskega sestanka grafike »Donas« 11. X. 1944, zapisnik I. delovnega sestanka tiskarne »Donas« 12. X. 1944 in zapisnik I. skupnega sestanka tiskarne »Donas« 14. X. 1944 v AT MNO.

poglavji teh zdravstvenih navodil je natisnila še tiskarna »Julija«,¹³² medtem ko tretje poglavje sploh ni bilo natisnjeno. 13. X. sta Ris in Boš postavila stavek za letak z naslovom *Sovražniki slovenskega naroda* pod različnimi barvami in imeni, ki so ga naslednjega dne natisnili (6292 izv., 2 str., 4°). Istega dne so odtisnili tudi linorez s podobo maršala Tita (4914 izv., 1 str., 8°), ki ga je izdelal Dražgost. Dne 15. in 16. X. so odtisnili linorez za ovoj *Pesmi*, ki ga je izdelal slikar Janez Vidic ter naslovno stran za *Pesmi*, ki jih je izdal POOF za Gorenjsko in so notranje tekste razmnožile ciklostilne tehnike »Jošt«, »Darja«, »Skala« in »Zlatorog«. Ovoj in naslovno stran za to zbirko pesmi so izdelali vsako v 4914 izvodih (8°). 16. X. je postavila Anica Kopše-Darinka, ki se je črkostavljenja šele učila, trosilni listič z naslovom *Domobranci*, ki so ga naslednji dan odtisnili v 10.300 izvodih formata 10 × 7,5 cm. 19. X. so natisnili ovoj za brošuro, ki jo je napisal France Kos¹³³ z naslovom *Črna roka — slovenski gestapovci*. Linorez za ovojno stran je izdelal France Boštjančič, ko je bil še v »Donasu«¹³⁴ in so ga odtisnili v 2087 izvodih (8°) v črni in rdeči barvi. Notranji tekst za brošuro sta razmnožili ciklostilni tehniki »Darja« in »Špik«. Dne 21. X. so natisnili v »Donasu« lepak z naslovom *Slovenski korožju!* (3210 izvodov, F^o), 22.—23. X. pa so natisnili, še predno so se preselili v novi prostor, V. poglavje zdravstvenih navodil dr. Skulja z naslovom *Nekaj potrebnih besedi* (4000 izvodov, 4 strani, 8°).¹³⁵

Ker so Nemci vedno češče hajkali po terenu, kjer je bila tiskarna, so z graditvijo novega bunkerja zanjo zelo pohiteli. Dne 24. X. 1944 piše Don na Oblastni komite za Gorenjsko, da so v velikih težavah, ker so terenci s svojo neprevidno hojo okoli tiskarne, tiskarno zelo kompromitirali. Zato bo nekaj dni zastoja zaradi preselitve tiskarne.¹³⁶ Še istega dne, ko je pisal Don to pismo, so prenesli tudi stroj iz starega v novi prostor,¹³⁷ do 26. X. pa so preselili tudi vse ostalo gradivo in uredili novi prostor ter tega dne stroj tudi že ponovno sestavili.¹³⁸

Novi prostor sta izbrala skupno Don in Franc Založnik-Dren, ki je bil tedaj kurir v tiskarni. Prostor za tiskarno sta poiskala v bližini starega bunkerja v neki sosedni grapi, tako da je ločil majhen hribček stari bunker od novega. Po grapi, kjer je preje bila tiskarna, so začeli hoditi razni aktivisti, ki so tako zvedeli za tiskarno in jo je bilo zato nujno potrebno premestiti.¹³⁹

Že 26. X. 1944 sporoča o novem prostoru član tiskarne Filip Lavriša-Savc v dnevni grafičnega oddelka v PT KPS za Gorenjsko Boštjančiču takole:

»Zdaj je že vse urejeno in preseljeno v novi prostor. Ta je zelo svetel, da se dela v njem čez dan pri dnevni svetlobi. Delo v njem bo zdaj veliko lažje in upam, da se bo moglo producirati od zdaj naprej več literature.«¹⁴⁰

Kot prvi izdelek v novem prostoru, so že 26. X. natisnili lepak, za katerega so stavek verjetno postavili še v starem prostoru, z naslovom *Slovenski*

¹³² Primerjaj: Letopis MNO I. 1957., str. 60.

¹³³ Pseudonim dr. Franceta Škerla.

¹³⁴ Podatki iz arhivskega primerka v AT MNO.

¹³⁵ Glej op. 126.

¹³⁶ Donov dopis Obl. komiteju KPS za Gorenjsko 24. X. 1944 v AT MNO.

¹³⁷ Dopis Evgena Seška Boštjančiču 24. X. 1944 v AT MNO.

¹³⁸ Dopis Olge Sešek-Rade PT KPS za Gorenjsko 26. X. 1944 v AT MNO.

¹³⁹ Podatke dal Edo Bregar-Don, ustni vir.

¹⁴⁰ Dopis v AT MNO.

domobrancu! (2255 izvodov, f⁰). Naslednja dva dni so tiskali Obrazec vprašalne pole za kadre (1010 izv., 2 strani, 4⁰).

Dne 30. X. 1944 je bil v »Donasu« prvi skupni sestanek osebja tiskarne.¹⁴¹ Takole beremo v ohranjenem zapisniku tega sestanka, ko razpravljajo in presojujejo o delu posameznikov ob preselitvi: »... Naporno je bilo to delo, vendar je bilo opaziti na vsakem tovarišu, da je delal res z voljo. Posebno se je opazilo to pri tovarišu Donu, ki je pri graditvi prostorov kar tekmoval. V desetih dneh je bil prostor zgrajen. Treba je bilo misliti na preselitev. Tudi tu je Don razporedil tako, da se je ta srečno izvršila.« Ker so že na sestanku, ki je bil še na starem mestu dne 12. X. 1944, sklenili, da bodo v tiskarni izdajali svoj stenski časopis, so na tem sestanku določili še njegov naslov. Imenoval naj bi se »Naši utrinki«.

Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko je po preselitvi »Trilofa« v Davčo, sklenil, da iz varnostnih razlogov in zaradi lažje zveze s tiskarnami, preseli tudi tiskarno »Donas« na varnejše in njim bližje mesto. Organiziranje novega prostora za tiskarno naj bi prevzela Pokrajinska tehnika. Že 22. X. 1944 prosi pokrajinski tehnik Arigler-Bodin POOF za Gorenjsko, da bi mu dal na razpolago nekaj zanesljivih ljudi, da bi z njimi zgradil nov prostor za tiskarno »Donas«.¹⁴² V zvezi z nameravano preselitvijo ter zaradi ureditve odnosov med Pokrajinsko tehniko in tiskarno »Donas« je poklical Oblastni komite KPS za Gorenjsko Dona v Pokrajinsko tehniko v Davčo, da bi na skupnem sestanku razčistili vsa vprašanja glede porazdelitve dela med tiskarno »Donas« in »Trilof«. Pokrajinska tehnika je namreč očitala tiskarni »Donas« med drugim, da natisnejo v tiskarni premalo literature, ker tiskarna »Trilof«, zaradi izgube delov stroja pri preselitvi, tačas še ni mogla delati. Ta očitek ki je hudo prizadel vodjo tiskarne Dona, spodbija Don v svojem pismu 16. X. 1944, ki ga je naslovil na sekretarja Maksa Krmelja, med drugim takole: »... Tudi mi ni prijetno slišati, da se v tiskarni »Donas« nič ne naredi, ko vem, da se na drugi strani tiskarne s p l o h ni obremenilo še tako, kot bi se lahko in smo mi doslej v s a k o delo izvršili čim smo mogli in je tako tiskarna doslej stala vsaj 10 0/0 dni, ker naročila ni bilo.

Zadnji časopis (mislil na Slovenskega poročevalca št. 26 — op. pisca) smo natisnili, ker je bil tukaj tudi tovariš Boš, ki je kot črkostava pomoč mnogo koristil, v sedmih dneh. To je dovolj, če je n. pr. tovariš Jernač (Jože Novak — op. pisca), ki je pet let preračunaval termine za tiskarska dela, rekel, da bi on v mirnem času računal pri ročnem stavljenju čas 14 dni. Končno mi je hudo, če se nikakor ne upošteva dela poslednjega stroja, ki je največji, najboljši in z največjo ljubeznijo zgrajen.«¹⁴³

Ko je Don preselil svojo tiskarno v Ločniški dolini in je ta pričela tiskati, se je podal s članom tiskarne Edom Mrakom-Matjažem na pot in se že 31. X. 1944 javil v grafičnem oddelku Pokrajinske tehnike pri tovarišu Boštjančiču.¹⁴⁴ Še isti ali naslednji dan pa je odšel na sedež Oblastnega komiteja KPS za

¹⁴¹ Tiskarna je štela tedaj 15 članov in sicer so bili v njej: Edo Bregar-Don, vodja tiskarne, stavec Stanko Hain-Ris, strojnik Jože Novak-Jernej, Edo Mrak-Matjaž, Evgen Sešek, Filip Lavriša-Savc, Nasta Sešek-Julija, Olga Sešek-Rada, Anica Kopše-Darinka, Danica Sešek-Romanca, Rajko Ušeničnik, Franc Kopač, Franc Založnik-Dren, Franc Orel-Rožlje in Franc Turk-Milan. (Poročilo Filipa Lavriše-Savca Boštjančiču 1. XI. 1944 v AT MNO.)

¹⁴² Dopis PT KPS za Gorenjsko POOF za Gorenjsko 22. X. 1944 v AT MNO.

¹⁴³ Donov dopis Maksu Krmelju 16. X. 1944 v AT MNO.

¹⁴⁴ Dopis PT KPS za Gorenjsko Bogdanu Osolnšku 31. X. 1944 v AMNO.

Gorenjsko in se javil pri tedanjem sekretarju Bogdanu Osolniku, ki je prevzel to mesto, ko je prejšnji sekretar Maks Krmelj odšel na drugo mesto.

Na tem sestanku sta se pogovorila o stvareh, ki naj bi jih sicer razpravljali na predvidenem skupnem sestanku v Pokrajinski tehniki, ki pa ga ni bilo, saj sporoča Bogdan Osolnik vodji grafičnega oddelka Pokrajinske tehnike Boštjančiču, ki je ta sestanek predlagal, že 1. XI. v svojem pismu, da sta z Donom uredila in razčistila vsa potrebna vprašanja. Zaradi predvidenih nemških utrjevalnih načrtov, ki bi verjetno onemogočili dostop do »Donasa« in delo v njem, so v sporazumu z Donom sklenili, da tiskarski stroj iz Ločniške doline preselijo nekam drugam na varno in sicer tako, da bi najprej pripravili prostor, potem pa bi takoj preselili tiskarno. Podrobnosti načrta za preselitev je Osolnik sporočil tudi Pokrajinski tehniki. Za predvideni skupni sestanek, ki ga je predlagal Boštjančič pa piše, da ga ne bo, ker je Don nemudoma moral odpotovati nazaj v Ločniško dolino, da bi pripravil vse potrebno za preselitev tiskarne.¹⁴⁵

Iz omejenega Osolnikovega dopisa je jasno, da so na Oblastnem komiteju skupno z Donom izdelali natančen načrt za preselitev tiskarne, ki pa ni ohranjen. Iz dopisov, ki jih je v naslednjih dneh pisal Don Oblastnemu komiteju ali Pokrajinski tehniki pa se da razbrati, da je Don nameraval prepeljati težki tiskarski stroj z legalnimi prevozniki iz Ločniške doline skozi Škofjo Loko v Selško dolino ali Kropo in nato na Jelovico.¹⁴⁶ Prevoz pa ni šel tako gladko, ker se je prvi voznik, s katerim je bil Don dogovorjen, da mu prepelje stroj iz skrivnega prostora do ceste, prevrnil s hleva in si polomil dve rebri ter je moral zato v bolnišnico.¹⁴⁷ Drugi prevoznik Šemic Ludvik,¹⁴⁸ ki je že v septembru s kamionom prepeljal težke dele stroja iz tiskarne »Trilof«, pa zaradi poostrene nemške kontrole na cestah in v Škofji Loki ni privolil na prevoz tiskarskega stroja.¹⁴⁹

Že 7. XI. 1944 pa sporoča Don sekretarju Bogdanu Osolniku, da mu je uspelo pridobiti prevoznika, ko mu je predlagal nov načrt. Zato je odposlal takoj nekaj tovarišev iz »Donasa« v Pokrajinsko tehniko, da bi pričeli s širšim iskanjem prostora za tiskarno in da bi pripravili vse potrebno za prva dela t. j. predvsem gradbeni material. Po izbiri širšega prostora pa je nameraval Don sam oditi na Jelovico in poiskati najugodnejše mesto za novi objekt.¹⁵⁰

Medtem, ko so pripravljali vse za preselitev tiskarne na Jelovico, pa so v »Donasu« v prvih dneh novembra postavili stavek za brošuro M. Križkove: Sovjetska žena v domovinski vojni, ki so jo natisnili 11. XI. 1944 (3100 izvodov, 22 strani, 8°). Ovoj za brošuro so natisnili v črni in rdeči barvi, linorez na prvi strani brošure pa je izdelal v grafičnem ateljeju Pokrajinske tehnike slikar Janez Vidic. 5. XI. 1944 so stavili več obrazcev tako: Obrazec vprašalne pole za člane Komunistične partije (4 strani), Obrazec vprašalne pole za kadre (2 strani), in Vprašalno polo za aktiviste OF (2 strani), ki so jih natisnili 6. XI. 1944 v 5000 izvodih (4°). 8. XI. so natisnili lepak z naslovom Narodom Jugoslavije, (2318 izvodov, 1 stran, f^o), v katerem poziva Državna komisija za

¹⁴⁵ Dopis Obl. Komiteja KPS za Gorenjsko št. 1316 od 1. XI. 1944 v AMNO.

¹⁴⁶ Dve kopiji Donovih nedatiranih pisem Boštjančiču v AT MNO.

¹⁴⁷ Dopis tiskarne »Donas« Obl. komiteju KPS za Gorenjsko 3. XI. 1944 v AT MNO.

¹⁴⁸ Podatek dala Edo Bregar in Nasta Sešek, ustni vir.

¹⁴⁹ Donov dopis Obl. komiteju za Gorenjsko od 6. XI. 1944 v AMNO.

¹⁵⁰ Donov dopis Obl. komiteju za Gorenjsko 7. XI. 1944 v AMNO.

ugotovitev zločinov okupatorja in njihovih pomagačev vse borce in rodoljube, da dostavljajo dokazno gradivo te vrste narodnim oblastem. V dneh od 10.—12. novembra so postavili in natisnili v tiskarni brošuro Borisa Kidriča: Še nekaj pripomb k politično organizacijskim vprašanjem (1450 izvodov, 10 strani, 16⁰). 13. XI. so natisnili lepak z naslovom Narodno-osvobodilna vojska skupno z Rdečo armado uničuje izdajalce (3572 izvodov, f⁰). Lepak je opremljen z linorezom, ki ga je izdelal slikar Janez Vidic in odtisnjen v črni in rdeči barvi. Zadnja svoja izdelka v Ločniški dolini pa je tiskarna »Donas« natisnila 14. XI. 1944 in sicer lepaka z naslovom Vse za našo vojsko (3565 izvodov, f⁰). Na prvem lepaku je odtisnjen linorez v črni in rdeči barvi, predstavljajoč ženo, ki nosi darove za našo vojsko, na drugem pa je natisnjen poziv Glavnega odbora Rdečega križa Slovenije za nabiralno akcijo v dneh od 20. X. do 20. XI. 1944 pod geslom: Vse za našo vojsko. Tudi ta lepak je bil natisnjen v rdeči in črni barvi v isti nakladi in formatu kot prvi.¹⁵¹

Čprav je lastnik tovornega avtomobila Šemic Donu obljubil že 7. XI., da mu bo prepeljal tiskarski stroj, vendar tega ni mogel takoj izvršiti. Šele 14. XI. piše Don pismo Oblastnemu komiteju za Gorenjsko, v katerem navaja tudi vzroke, zaradi katerih se je moral po dolgem odlašanju hitro odločiti za preselitev tiskarne. Takole pravi v svojem pismu: »Da je naš odhod tako nujen je vzrok v tem, da je postal pritisk okupatorja precej močan. Mnogo partizanov je padlo. Glavni vzrok pa je ta, da nam je prevoznik nenadno obljubil odnosno pristal na prevoz...«¹⁵²

Istega dne kot je pisal Don gornje pismo Oblastnemu komiteju, pa sporoča v svojem pismu, naslovljenem na Bodina in Boša v Pokrajinski tehniki, da pošilja še tri tovariše, ki naj takoj prično z iskanjem prostora za nov položaj in to po nasvetih obljubljenega tovariša iz Oblastnega komiteja, katerega naj takoj dobe. Nadalje sporoča, da bi prišel sam z njimi, pa ne more, ker bodo naslednjega dne prenesli na dogovorjeno mesto¹⁵³ tiskarski stroj, odkoder ga bo prepeljal prevoznik z avtomobilom. Prosi tudi, da pripravijo na izbranem mestu na Jelovici vse potrebno gradivo, hrano, orodje itd., ker bodo potem, ko pride sam na novo mesto, lahko hitro zgradili novo zgradbo za tiskarno. Nadalje pravi, da pride, če bo šlo vse po sreči, skupno z drugimi 17. ali 18. XI. na novo mesto, kjer bo v naslednjih dnevih vodil vsa dela sam.¹⁵⁴

Kakor je sporočil Don v obeh zgoraj omenjenih dopisih, so tiskarski stroj odpeljali v sredo dne 15. XI. 1944 iz bunkerja do kmeta Legastje, kamor je lahko prišel lastnik tovornega avtomobila Šemic Ludvik, ki je imel žago v Ločniški dolini in vozil iz nje v Bodovlje pri Škofji Loki les za izdelovanje furnirja. Ta je razstavljeni tiskarski stroj naložil na kamion in ga verjetno 16. XI. 1944 prepeljal do Kroke, odkoder ga je nato odpeljala transportna četa Pokrajinske tehnike na Jelovico na prostor, ki je bil izbran za tiskarno »Donas«.¹⁵⁵

¹⁵¹ Podatki iz 3. rednega poročila tiskarne »Donas« 16. XI. 1944 in arhivskih primerkov tiskov v AT MNO.

¹⁵² Donov dopis Obl. komiteju KPS za Gorenjsko 14. XI. 1944 v AMNO.

¹⁵³ H kmetu Legastji, Edo Bregar, ustni vir.

¹⁵⁴ Donov dopis naslovljen Bodinu in Bošu 14. XI. 1944 v AT MNO.

¹⁵⁵ Izjava Franca Orla-Rožljeta, ki je pri tem transportu sodeloval (ustni vir). Pokrajinska tehnika je imela posebno transportno četo za prenos raznega tehničnega gradiva in papirja, ki so ga potrebovale tiskarne in tehnike in ga je za PT nabavljala preko svojih zvez nabavni oddelek PT iz raznih krajev na Gorenjskem. Podatek dal A. Arigler, ustni vir.

16. XI. 1944 preostali člani »Donasa« še niso odšli iz Ločniške doline, saj je iz tega dne ohranjeno poročilo tiskarne, v katerem obveščajo Pokrajinsko tehniko, da so stroj in ves drugi material odpremili na določeno mesto in preskrbeli za vse kar je v zvezi s selitvijo ter da bo v bližnjih dneh tudi osebe odpotovali na novo mesto.¹⁵⁶

Kdaj so člani »Donasa« z Donom odšli iz Ločniške doline in prišli na Jelovico, se iz ohranjenih pisanih virov ne da točno ugotoviti. Po vsej verjetnosti so odšli, po že predvidenem načrtu, 17. XI. 1944. Gotovo je le to, da je bil Don vsaj 21. XI. že na mestu, kar se da sklepati iz dopisa, ki ga je pisal ta dan Bodin Oblastnemu komiteju, ko pravi da mu je Don naročil, da »mora štab (IV. gorenjskega relejnega — op. pisca) sektorja dati tovariša Lojzeta,¹⁵⁷ ki bi bil za konspirativno vzpostavljanje in delovanje »Donasa« nujno potreben« in zato prosi Bodin Oblastni komite, da posreduje zanj, ker bi »tovariša Lojzeta rabili nujno takoj, ker je sicer Don brez človeka, ki bi poznal teren tam okoli in bi bil dosti zanesljiv«. ¹⁵⁸

Prostor za novo stavbo tiskarne so izbrali eno uro hoda zahodno od vasi Rudno v neki grapi pod strmim skalovjem imenovanem Orli.¹⁵⁹ V novi zgradbi so namestili stroj in drugo tiskarsko gradivo, ki ga je prevoznik srečno in brez vsakršnih izgub prepeljal do Kroke, transportna četa pa preko Jelovice na določeno mesto. Z gradnjo novega prostora so zelo pohiteli, saj že 30. XI. piše Don vodji grafičnega oddelka Pokrajinske tehnike Boštjančiču pismo, v katerem pravi med drugim: »...Delo pri nas lepo napreduje. Če bi imeli omarice (za črke — op. pisca) in strešno lepenko, bi v teku dveh dni lahko pričeli s prvim delom.«¹⁶⁰ Zaradi raznih težav pri dobavi potrebnega gradiva za dograditev objekta, kakor tudi zaradi pomanjkanja raznih tehničnih pripomočnikov, pa se je delo zavleklo še za ves teden in je tiskarna »Donas« pričela tiskati na novem prostoru šele 7. XII. 1944.¹⁶¹

Zaradi velike oddaljenosti tiskarne od naseljenih bivališč, je bilo v začetku zelo težko s prehrano, ki jo jim je sicer morala dodeljevati Jelovška okrajna gospodarska komisija. Da bi preskrbeli nekaj več hrane ter izpopolnili tehnično gradivo za tiskarno, je Don poslal že v začetku decembra v Ločniško dolino tri tovariše, ki naj bi prinesli hrano in drugo od tam. Tehnično gradivo za tiskarno je v glavnem dobavljala po svojem nabavnem oddelku Pokrajinska tehnika, s katero so imeli dnevno zvezo po relejni liniji od kurirske postaje G 1, ki je bila v Podlonku, na G 11 v Farjem potoku v Davči, ki je imela zvezo s Pokrajinsko tehniko po javki pri »Matevžu«. ¹⁶²

Kljub pomanjkljivim razmeram v tiskarni, so v decembru na novem mestu na Jelovici natisnili v »Donasu« naslednje: 8. XII. dr. Stanka Skulja-Koka

¹⁵⁶ Glej op. 151.

¹⁵⁷ Lotriča, domačina iz Češnjice. Podatek dala Nasta Sešek, ustni vir.

¹⁵⁸ Dopis PT KPS za Gorenjsko št. 3902 od 21. XI. 1944 v AT MNO.

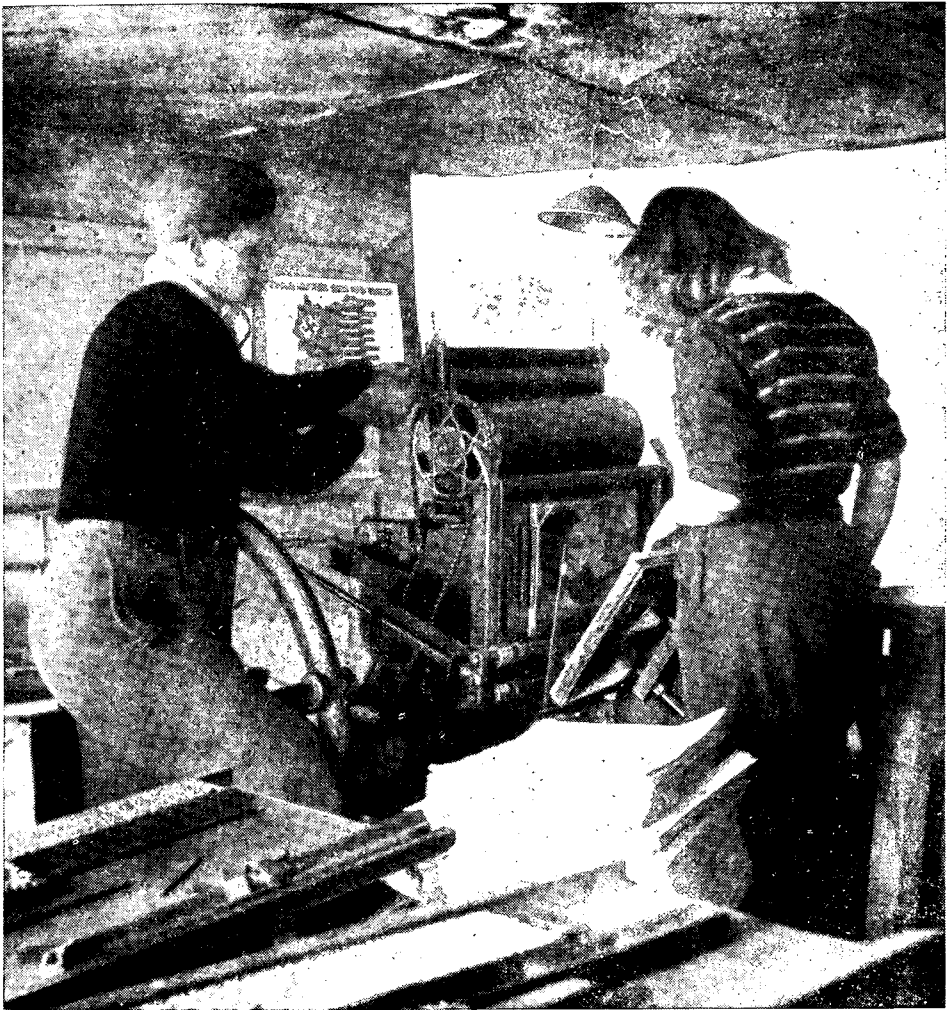
¹⁵⁹ Podatek dala Nasta Sešek in Edo Bregar, ustni vir.

¹⁶⁰ Donov dopis Boštjančiču 30. XI. 1944 v AT MNO.

¹⁶¹ Donov dopis Bodinu in Bošu 7. XII. 1944 v AT MNO.

¹⁶² Dopis PT KPS za Gorenjsko št. 3968 od 8. XII. 1944 in št. 4517/44 od 14. XII. 1944 v AT MNO.

Primerjaj tudi: Franc Fojkar — Janko Jelovski: Po sledovih skritih steza tihih junakov I. gorenjske relejne linije (Škofjeloški razgledi III, str. 12, 14, 18) in Kobilj Franc-Slovenko: O kurirjih in kurirskih zvezah na Gorenjskem (Borec 1950, str. 252, 254). Pri »Matevžu« so zaradi konspiracije imenovali osamljeno hišo, imenovano z domačim imenom pri Mustru (Markelj Stane) v Davči. Podatek A. Arigler, ustni vir.

Notranjost tiskarne »Donas« na Jelovici s tiskarskim strojem, ki ga je skonstruiral Edo Bregar-Don. Pri stroju stojita Lovro Mandelc-Tomiks in Olga Sešek-Rada

Nekaj potrebnih besedi VI. (2000 izvodov, 4. str., 8°), 10. XII. lepak z naslovom Objava o amnestiji (3000 izvodov, f^o), 11. XII. so natisnili tri obrazce za ekonomate raznih gospodarskih forumov in sicer Račun, Dobavnico in Trebovanje (3036 izvodov, 8°). Ker v tiskarni niso imeli obrezovalnega stroja in stroja za spenjanje, so poslali vse te formularje v vezavo in obrezovanje tiskarni »Trilof«. V dneh 16. in 17. XII. so natisnili dvobarvni letak (v črni in rdeči barvi) z naslovom Satanska igra z otroško krvjo (3015 izvodov, 2 strani, 4°), v katerem opozarja Osvobodilna fronta na nemški zločin v meščanski šoli na Jesenicah, ko je 29. XI. 1944 bilo ob eksploziji municije, ki so jo imeli Nemci spravljeno v meščanski šoli, med

učenci 9 smrtnih žrtev, 20 otrok pa težko ranjenih. Linorez za letak je napravil v grafičnem ateljeju Pokrajinske tehnike slikar Janez Vidic. V dneh od 14. do 20. XII. so v tiskarni stavili tekst za novembrsko in decembrsko številko Naše žene. Številka, ki so jo dotiskali 22. XII. (1668 izvodov, 16 strani, 4°) je ilustrirana s 7 linorezi, ki sta jih izdelala slikar Janez Vidic in arhitekt Marjan Šorli-Viher. 26. XII. so natisnili lepak z naslovom Vršil se bo II. kongres Zveze Slovenske Mladine (1113 izvodov, f^o), dne 28. XII. pa brošuro Dodatna navodila za izpolnjevanje vprašalnih pol za člane KPS (1500 izvodov, 12 strani, 16°), ter 31. XII. Obrazec vprašalne pole za člane Komunistične partije (2160 izvodov, 4 strani, 4°). Poleg tega pa so natisnili v tiskarni še novoletna voščila v dveh barvah (rdeče in črno).¹⁶³

Ker zveza po relejnih linijah ni zadostovala za redno poslovanje »Donasa« s Pokrajinsko tehniko in tiskarno »Trilof«, ki sta pošiljali »Donasu« v tisk razne tekste in linoreze, s katerimi so bili opremljeni izdelki tiskarne in so jih izdelovali v grafičnem ateljeju Pokrajinske tehnike za obe tiskarni, je vodja Pokrajinske tehnike Arigler-Bodin zaprosil komando IV. gorenjskega relejnega sektorja, ki je imela svoj sedež v Dražgošah,¹⁶⁴ da uvede še eno direktno zvezo med relejno postajo G 20 in G 11.¹⁶⁵ Že vsaj 25. decembra je bila ta zveza postavljena. Tega dne namreč sporoča Bodin Boštjančiču v tiskarno »Trilof«, naj uporablja odslej direktno zvezo od G 11 v Davški grapi na G 20 pri Dražgošah. Takole mu naroča: »Ta zveza je vzpostavljena, da bomo trikrat tedensko to je v torkih, četrtek in sobotah imeli poleg redne zveze še direktno zvezo s postajo 20 G, ki je v bližini »Donasa«. Kurir iz 20 G bo prispel v omenjenih dnevih na postajo 11 G (k Matevžu) ob 13. uri, kjer bo čakal do 13. ure 30 minut, nato se bo vrnil.«¹⁶⁶

Zmogljivost tiskarne »Donas« pa ni bila dovolj izkoriščena, ker je bila oddaljenost od Pokrajinske tehnike, ki ji je dodeljevala delo, prevelika. Čas, ki je zaradi tega preostajal osebju »Donasa« so izkoristili za to, da so v drugi polovici decembra zgradili poleg tiskarne še nov prostor za kuhinjo ter popravili še nekatere pomanjkljivosti v tiskarni sami.¹⁶⁷

»Tiskarna »Donas« je od dneva, ko je začela tiskati, pa do konca leta 1944 izdelala 38 različnih tiskov, ki so skupno obsegali 157 strani, v skupni nakladi 132.734 izvodov, kar je znašalo 255.046 odtisov.¹⁶⁸

Kot prvo delo v novem letu je tiskarna izdelala 2. I. 1945 brošuro z naslovom Obletnica rojstva nove Rusije (3000 izvodov, 13 strani, 16°), v kateri je ponatisnjen članek dr. Aleša Beblerja iz »Ljudske pravice« z dne 4. novembra 1944, brošuri pa je dodan še izvleček iz ustave SSSR o temeljnih pravicah in dolžnostih državljanov. 6.—7. I. 1945 so natisnili obrazec Račun

¹⁶³ Podatki iz 5. rednega poročila tiskarne »Donas« 5. I. 1944 in arhivskih primerkov tiskov v AMNO.

¹⁶⁴ Prim. Konobelj Franc-Slovenko (glej op. 162) str. 254.

¹⁶⁵ Dopis PT KPS za Gorenjsko št. 4534/44 od 17. XII. 1944 v AMNO.

¹⁶⁶ Dopis PT KPS za Gorenjsko št. 4573/44 od 25. XII. 1944 v AMNO.

¹⁶⁷ Glej op. 163.

¹⁶⁸ Višina naklade, navedena na posameznih arhivskih primerkih tiskov, ki jih je pošiljala tiskarna z izpolnjenimi ekspeditnimi polami sproti Pokrajinski tehniki, se včasih ne ujema s podatki navedenimi v rednih periodičnih poročilih tiskarne. Zato sem upošteval raje število naklade navedeno na arhivskih primerkih in ekspeditnih polah. Bilančno poročilo v AT MNO, ki ga je tiskarna za 1. 1944 poslala 5. I. 1945, izkazuje 37 tiskov, ker navaja kot en sam izdelek dva različna lepaka, ki so ju natisnili zadnji dan v Ločniški dolini.

(2010 izvodov, 1 stran, 8°) in obrazec Trebovanje (1010 izvodov, 1 stran, 8°), od 8.—10. I. obrazec Dobavnica (12.020 izvodov, 1 stran, 8°), od 11.—16. I. pa še obrazec Vprašalna pola za člane KPS (8000 izvodov, 4 strani, 4°). Medtem ko so tiskali na stroju te obrazce, pa so 10. I. pričeli staviti tekmovalni vestnik Pokrajinskega odbora ZSM za Gorenjsko št. 1 (januar 1945) z naslovom Na drugi kongres, ki so ga natisnili 17. I. v 2000 izvodih. Tekmovalni vestnik obsega 12 strani kvartnega formata in je opremljen z enim celostranskim in petimi manjšimi linorezi, ki jih je izdelal slikar Janez Vidic. Ovoj, za katerega je izrezal linorez arhitekt Marjan Šorli-Viher, pa je odtisnjen v črni in rdeči barvi. K tekmovalnemu vestniku so priložili tiskano prilogo z naslovom To je napisano tudi zate (2000 izvodov, 4 strani, 8°), ki je prav tako ilustrirana z Vidicevim linorezom, ki predstavlja partizanske tiskarje pri delu v ilegalni tiskarni. V dneh od 20.—23. I. so natisnili brošuro O organizacijskih in kadrovskih vprašanjih naše partije (Gorenjski ponatis), ki jo je izdal 1. 1944 CK KPS (1110 izvodov, 25 strani, 8°). Ker v »Donasu« še niso imeli obrezovalnega stroja, so poslali brošuro v tiskarno »Trilof«, ki je brošuro obrezala v dneh 24. in 25. I. 1945.¹⁶⁹ 25. I. so ponovno tiskali obrazec Dobavnica (26.000 izvodov, 8°), 28. I. dvobarvni lepak z naslovom Hitlerju bije zadnja ura (5600 izvodov, 1 stran, 4°), 29. I. pa še lepak Rdeča Armada drvi nad Berlin (5564 izvodov, 1 stran, prečni format 42 × 30 cm), na katerem je odtisnjen dvobarvni (rdeče in črno) zemljevid Evrope, ki so ga vrezali v linolej v grafičnem ateljeju Pokrajinske tehnike.¹⁷⁰

Vodja Pokrajinske tehnike Bodin je že 6. I. 1945 sporočil Donu, da name-rava Pokrajinska tehnika pričeti z izdelavo novega tiskarskega stroja ter bi za to delo pritegnili vse sposobne tovariše iz obeh tiskarn »Trilofa« in »Donasa«. Novi stroj, ki bi ga postavili v »Trilofu«, naj bi bil velikosti za tiskanje kvartnega formata. Stroj naj bi izdelali v Žumrovi delavnici v Železnikih in deloma v delavnicah v Kropi. Zato prosi Dona, naj pošlje svoje predloge glede organi-zacije dela, vrste stroja in morebitne načrte.¹⁷¹

Don, ki mu njegova iznajdljivost ter smisel in veselje za tehnično delo niso dali nikoli miru, je že preje začel izdelovati novo mazalno napravo, ki naj bi avtomatično nanašala barvo na Donov prvi tiskarski stroj, s katerim so tiskali v »Trilofu«, kjer so morali tiskarji še sami nanašati barvo z ročnim valjem na mazalno ploščo. Bodinovo zamisel o novem stroju je sprejel z vese-ljem, vendar z izdelavo novega tiskarskega stroja niso mogli takoj pričeti, ker Pokrajinska tehnika ni mogla dati na razpolago nekaterih strokovnjakov, ki so morali tamkaj, po naročilu Oblastnega komiteja za Gorenjsko, še prej urediti radijsko poslušalnico z dvema aparatoma ter so zato s strokovnimi močmi, ki naj bi izdelale novi tiskarski stroj, najprej naredili turbino za centralo v grapi potoka Zale, ki je bila gotova šele v drugi polovici januarja.¹⁷²

17. I. sta odpotovala iz Pokrajinske tehnike v Kropo Lado Košiček-Miro, po poklicu avtomehanic in strojni ključavničar Andrej Jesenovec-Rajko z

¹⁶⁹ Redno poročilo tiskarne »Trilof« za razdobje od 1. I. do 25. I. 1945 z dne 25. I. 1945 in Donov dopis Jakobu Štucinu-Cvetku 28. I. 1945 v AT MNO.

¹⁷⁰ Podatki iz V. rednega poročila tiskarne »Donas« 5. I. 1945, VI. rednega poročila 28. I. 1945 in VII. rednega poročila 11. II. 1945 ter iz arhivskih primerkov tiskov v AT MNO.

¹⁷¹ Dopisa PT KPS za Gorenjsko št. 48/45 od 6. I. 1945 in št. 116/45 od 13. I. 1945 v AT MNO.

¹⁷² Dopis PT KPS za Gorenjsko št. 140/45 od 15. I. 1945 v AT MNO.

vsemi potrebnimi pooblastili, da pregledata tamkaj vse gradivo, ki bi prišlo v pošte za izdelovanje strojnih delov. O vsemu naj bi potem poročala Donu, ki naj bi prevzel in vodil izdelavo novega stroja. Za nekatere dele stroja, ki bi jih ne mogli zgraditi v delavnicah v Kropi in Železnikih, se je Oblastni komite KPS za Gorenjsko obrnil na Okrožni odbor OF Jesenice, ki naj bi organiziral izdelavo teh v tovarni na Jesenicah. Okrožni odbor OF Jesenice je kmalu nato sporočil, da naj Don pošlje načrte za izdelavo tistih delov stroja, ki bi jih sami ne mogli izdelati.¹⁷³

Dne 21. I. sporoča Don, ki je medtem nadaljeval z izgotavljanjem mazalne naprave, Bošu, da je delo za avtomatično mazalno napravo zastalo zaradi pomanjkanja železa ter ga prosi, naj že vendar izposluje pri pristojnih forumih, da mu dajo obljubljeni materialno pomoč. Takole piše med drugim Bošu: »... Želel sem, da te presenetim z novo avtomatično mazalno napravo, pa sem vsled pomanjkanja železa obstal. Po mojem mnenju ne bomo mogli pod temi pogoji izgotoviti novega stroja za vas. V skrajnem primeru naredimo mazalno napravo ter popravimo vaš stroj.«¹⁷⁴

V januarju so se v »Donasu« izvršile nekatere osebne spremembe. Iz tiskarne sta odšli začasno Nasta Sešek-Julija in njena sestra Danica Sešek-Romanca ter njen brat Evgen Sešek, ki je bil premeščen v fotooddelek Pokrajinske tehnike, kjer je prevzel vodstvo tega oddelka. V »Donas« pa je prišel kot tehnična moč Lovro Mandelc-Tomiks, ki je prišel iz jeseniškega okrožja, kjer je do tedaj vodil ciklostilno tehniko. Nekaj kasneje je iz tehnike »Zlatorog« prišla v tiskarno še Antonija Cesar-Marjanca, ki je zamenjala odsotno Romanco in je bila zaposlena v tiskarni kot kuharica. Tiskarna se je v tem času tehnično nekoliko izpopolnila, saj so dobili medtem mali obrezovalni stroj in nekaj drugega tehničnega gradiva.¹⁷⁵

V februarju so natisnili v »Donasu«: 2. II. italijansko brošuro, ki so jo začeli staviti že 23. I. stavec Ris, Rada in Darinka, z naslovom *La gioventù del Littorale si prepara al II. congresso della ZSM*, ki jo je izdal Pokrajinski odbor ZSM za Slovensko Primorje (600 izvodov, 18 strani, 8°). Kot drugo obsežnejše delo pa so postavili in natisnili v dneh od 4.—11. II. prvo številko III. letnika glasila Pokrajinskega odbora SPŽZ za Gorenjsko Slovenke pod *Karavankami* (januar-februar 1945) (2000 izvodov, 16 strani, 4°). Za ovoj je izrezal linorez arhitekt Marjan Šorli-Viher in je tiskan v črni in rdeči barvi. Notranji teksti pa so ilustrirani s tremi celostranskimi linorezi slikarja Janeza Vidica. Ker so tiskarni »Donas« iz Pokrajinske tehnike dodeljevali v tisk veliko raznih obrazcev, so v dneh, ko tiskarna ni imela drugega važnejšega dela, tiskali obrazce za razne gospodarske komisije, intendanture in ekonomate vojaških in civilnih forumov. Tako so v dneh od 11.—13. II. natisnili 40.000 izvodov obrazca *Dobavnica*, ki so jih spenjali v bloke po 50 listov. Dne 14. II. so natisnili v srbohrvaščini letak z naslovom *Njemačkim vojniciima slavenske krvi* (5207 izvodov, 2 strani, 4°), v katerem se pozivajo Hrvati in Srbi, ki so v službi nemške vojske, da jo zapuste in se priključijo NOV. 15. in 16. II. so zopet tiskali obrazec *Vprašalna pola za aktiviste OF* (2600 izvodov, 2 strani, 4°), 17. II. dvobarvni

¹⁷³ Dopisa PT KPS za Gorenjsko št. 170/45 od 17. I. 1945 in št. 208/45 od 21. I. 1945 v AT MNO.

¹⁷⁴ Donov dopis Boštjančiču 21. I. 1945 v AT MNO.

¹⁷⁵ VI. redno poročilo tiskarne »Donas« 28. I. 1945 in dopis PT KPS za Gorenjsko IOOF za Gorenjsko 17. III. 1945 v AT MNO.

ilustrirani lepak z naslovom Rdeča Armada, rešiteljica človeštva (1740 izvodov, 1 stran, 4°). Od 17.—22. II. so stavili in tiskali 1. številko I. letnika glasila Zveze slovenske mladine za Primorsko in Gorenjsko Glas mladih. (Januar-februar 1945) (4000 izvodov, 4 strani, 6°), 25. II. lepak z naslovom Krimska konferenca je zapečatila usodo Nemčije (9856 izvodov, 1 stran, 6°). Kot zadnje v mesecu februarju pa so 28. II. natisnili obrazec Nabavnica (20.000 izvodov, 8°), ki so ga zvezali v 100 blokov.¹⁷⁶

Don je svoje načrte za dele tiskarskega stroja t. j. plošče za tiskarski stroj, ki naj bi jih izdelali na Jesenicah, poslal na Okrožni odbor OF Jesenice, ki je sporočil Donu že 2. II. 1945, da so njegove načrte prejeli in jih že oddali naprej v izdelavo,¹⁷⁷ druge dele za stroj pa so v mesecu februarju postopoma delali v Kropi.

Ker se je v »Trilofu« pokvaril tiskarski stroj, ki se mu je zlomila ročica pri mazalni napravi, so 12. II. poslali zlomljeni del Donu z naročilom, naj ga da takoj popraviti v Kropi. Zlomljeni del stroja so v Kropi popravili in ga že 16. II. dostavili v Davčo, kamor je tudi Don odpotoval po opravkih. Naslednjega dne se je Don vrnil v »Donas« ter takoj drugi dan odšel s še nekaterimi tiskarji iz »Donasa« v Kropo, da bi nadziral delo mazalne naprave, ki je bila še vedno v delu. Ker je z njim odšel tudi strojnik Jernej, ga je pri stroju v »Donasu« nadomestil Lovro Mandelc-Tomiks, ki sporoča 20. II. Bošu, da manjka v tiskarni že en teden več kot polovico tovarišev, ki so v Kropi z Donom ali pa na drugem delu.¹⁷⁸ Že naslednji dan pa so se vrnili vsi člani »Donasa« v tiskarno, kjer so imeli skupni študijski sestanek.¹⁷⁹ Ker se je izgotovitev mazalne naprave v Kropi zavlekla zaradi sovražnikovih motenj, je Don dne 28. II. ponovno odpotoval v Kropo, da bi pospešil to delo.

V februarju so na Jesenicah izdelali tudi tiste dele za novi tiskarski stroj, za katere je poslal načrte Don zadnje dni januarja, kar izpričuje Bošev dopis Donu, ki ga je pisal 1. III. 1945, ko je prišel iz Cerknega, kamor je odšel po nekih opravkih. Takole pravi v njem: »... V Cerknem sem govoril s predstavnikom Jeseniškega okrožja. Povedal mi je, da so plošče že ulite. Prosil je, da bi mu hitro poslali še druge načrte. Izdelati se da tam prav vse. Treba bo organizirati le prevoz.«¹⁸⁰

Da bi mogli izgotoviti v Kropi čimprej mazalno napravo, ki so jo v »Trilofu« že tako dolgo pričakovali, je Don zaprosil Komando mesta Kranj, da mu je odstopila začasno dve strokovni moči, ki ju je zaposlil v Kropi in sicer Dakolja, ki je bil odličen ključavničar in Lojzeta Hrovata. Štirje tovariši (Kopač Franc, Franci Orel, Dakolj in Lojze Hrovat) so sredi marca dokončali mazalno napravo. 16. in 17. III. 1945 se je Don mudil v Kropi, da bi še enkrat pregledal vso napravo in da bi jo nato odpeljali in montirali v »Trilofu«. Zaradi prihoda okupatorja, ki je tedaj vdrl na osvobojeno ozemlje in zasedel izhodišča za svojo zadnjo ofenzivo na tem področju, ki se je pričela 19. III. 1945, pa so se morali vsi partizani umakniti iz Kroepe na Jelovico. Izdelano mazalno napravo so morali zaradi naglega umika pustiti v Kropi. V dopisu Pokrajinski tehniki

¹⁷⁶ Podatki iz VII. rednega poročila 11. II. 1945 in VIII. rednega poročila tiskarne »Donas« 1. III. 1945 in arhivskih primerkov tiskov v AT MNO.

¹⁷⁷ Dopis Okrožnega odbora OF Jesenice št. 81/45 od 2. II. 1945 v AMNO.

¹⁷⁸ Dopis Lovra Mandelca-Tomiksa Bošu 20. II. 1945 v AT MNO.

¹⁷⁹ Dopis Lovra Mandelca-Tomiksa Bošu 22. II. 1945 v AT MNO.

¹⁸⁰ Dopis PT KPS za Gorenjsko grafični oddelek št. 28/45 od 1. III. 1945 v AT MNO.

18. III. 1945 Don še upa, da bodo kljub temu lahko stroj v »Trilofu« v najkrajšem času popravili in izpopolnili z novo mazalno napravo. Ob koncu dopisa pravi: »Jaz pridem do vas verjetno (do Hrvata) v torek (to je 20. III. 1945 — op. pisca) zvečer — upam, da bo medtem v Kropi čisto in varno.«¹⁸¹ Pri Hrvatu je bila 21. marca konferenca partijskega aktivna gorenjskih tehnikov in tiskarjev,¹⁸² katere se je udeležil z nekaterimi člani iz »Donasa« tudi Don, ki pa ni več mogel v Kropo, da bi odpeljal že izdelano mazalno napravo v »Trilof«, kakor je upal še 18. III., ko se ofenziva še ni pričela.

V začetku marca je delo v »Donasu«, kljub odsotnosti nekaterih članov tiskarne, teklo normalno dalje. Dne 2. III. so v tiskarni natisnili obrazec *R a č u n a b a v e b l a g a* (15.000 izvodov, 1 stran, 8°). V dneh od 3.—5. III. so postavili in natisnili tudi 1. številko stenskega časopisa tiskarne z naslovom *N a š i u t r i n k i*, ki obsega 12 tiskanih strani (8°) in za katerega so napisali članke nekateri člani tiskarne. Takole piše v spremnem pismu o tem časopisu stavec Stanko Hain-Ris vodji grafičnega oddelka Pokrajinske tehnike Boštjančiču, ko pošilja časopis: »Po tovarišu Tomiksu ti pošiljam naš novi »Kunstwerk« — Naše utrinke, ki so po petmesečnem porodu zagledali luč sveta. Niso taki, kakor je bila naša želja, vendar upam, da boš pri svoji kritiki prizanesljiv. Prihodnji mesec izdamo sigurno drugo številko — pod pogojem, da ne bomo preveč zatrpni z drugim bolj nujnim delom...«¹⁸³ 6. III. so natisnili za Okrožno načelstvo Narodne zaščite obrazec *P o t n a d o v o l i n i c a* (5076 izvodov, 1 stran, 8° prečni format), 8. III. pa lepak za praznik žena z naslovom *N a š b o r b e n i p r a z n i k s e b l i ž a* (8200 izvodov, 1 stran, f°). Dne 13. III. so natisnili dvobarvni letak z naslovom *D e l a v c i* (2000 izvodov, 2 strani, 8°), ki ima na eni strani tekst na drugi pa linorez v črni in rdeči barvi. V dneh od 12. do 17. III. so stavili in natisnili časopis *G l a s m l a d i h* 2. številka (marec 1945) (4000 izvodov, 4 strani, f°). Kot zadnje dokončano delo na Jelovici so natisnili v dneh 18. in 19. III. ilustrirani lepak z naslovom *Z b o r b o i n d e l o m p r o s l a v i m o s v e t o v n i m l a d i n s k i t e d e n*, ki so ga od-tisnili v treh barvah, črno, modro in rdeče (4967 izvodov, f°) ter sta zanj izrezala linoreze slikar Janez Vidic in arhitekt Marjan Šorli. V tiskarni so pričeli 19. III. staviti »Ljudsko pravico« št. 1—2, za katero so prejeli tekst že 16. III., ki pa je niso dokončali, ker jih je prehitela zadnja nemška ofenziva, ki je tako težko prizadela tiskarno »Donas«.

Ker so se tehniki in tiskarji, ki so bili 21. III. zbrani na konferenci, zaradi ofenzive razdelili na skupine, ki so se vsaka po svoje prebijale skozi sovražno ofenzivo, iz ohranjenih pisanih virov ni znano, kdo vse je bil v posameznih skupinah in kakšna je bila njihova pot. Iz ohranjenega dopisa, ki ga je pisal že 9. IV. 1945 Evgen Sešek vodji Pokrajinske tehnike Bodinu je razvidno, da se je skupina, v kateri je bil Sešek prebila k Jeseniško-bohinjskemu odredu in da v tej skupini ni bil Don, ker piše Sešek Bodinu, če ima zvezo z Donom, naj mu sporoči, »da je z Julijo vse v redu in da se nahaja na varnem«, prav tako pa mu sporoča, da je bil eden od članov tiskarne »Donas« ujet in da je izdal tiskarno na Jelovici in stari bunker v Ločnici, kjer so ujeli tri tovariše, ki so bili začasno v njem.¹⁸⁴

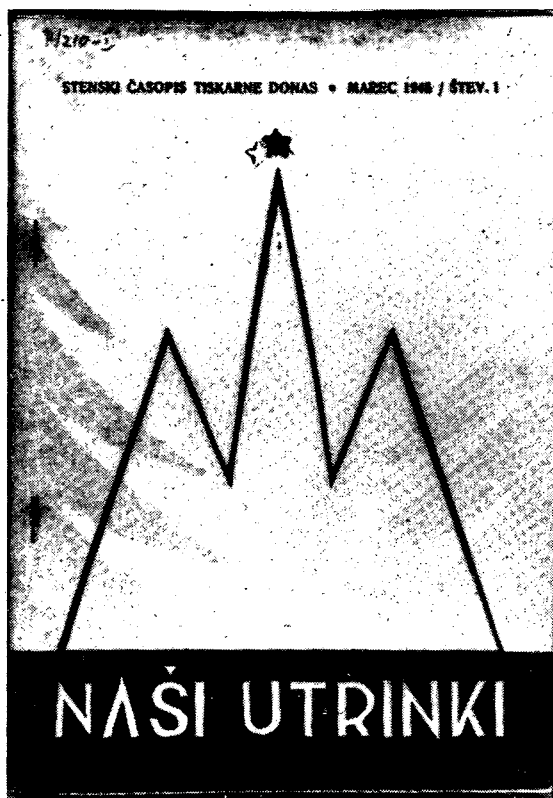
¹⁸¹ Donov dopis PT KPS za Gorenjsko 18. III. 1945 v AT MNO.

¹⁸² Bodinov dopis Bošu 17. III. 1945 v AT MNO.

¹⁸³ Nedatiran dopis v AT MNO. Ta številka »Naših utrinkov« je bila edina, ki je izšla, saj so poznejši dogodki preprečili v tiskarni vsako nadaljnje delo. To edino številko hrani Muzej narodne osvoboditve LRS pod inv. št. P/210-I.

¹⁸⁴ Dopis Evgena Seška Bodinu 9. IV. 1945 v AT MNO.

Ovojna stran prve in edine številke glasila tiskarne »Donas«
»Naši utrinki«

Malo bolje osvetljuje usodo tiskarne »Donas« pismo, ki ga je pisal 27. IV. 1945 Lovro Mandelc-Tomiks Bodinu in v katerem piše med drugim tudi naslednje: »... Ko so oddelek tovariša Rajkota, pri katerem sem bil jaz, v »Sarajevu«¹⁸⁵ razbili, sva se s tovarišem Kopačem odločila, da se prebijeva do »Donasa« in rešiva, kar se pač še da. To se nama je posrečilo, a ko prideva v bunker, je bil prazen, razen spremene in tiskarskega stroja. Meglilo se nama je pred očmi od utrujenosti in lakote, a nama je bila prva skrb stroj. S pomočjo tovariša Milana,¹⁸⁶ katerega sva potem dobila, smo razdrli stroj, a radi pre-slabe moči in prevelike teže smo poskrili kar okrog bunkerja. Uničili smo vse, kar bi imelo izdati, da je bila tam tiskarna. Nakar smo se, ker smo izvedeli, da so Rajkota ujeli, umaknili.

Končno se srečamo zvečer z nekaj tovariši (Jernej, Savec, Franci itd.). Ker pa se je pričakovalo vsako uro Švabe, so bili že vsi zmenjeni, kam se bo kdo umaknil. Pridržal sem jih do prihoda tovariša Dona... Isti dan¹⁸⁷ so Švabi že hodili v bližini bunkerja, drugi dan so pa takoj po našem odhodu požgali.

¹⁸⁵ »Sarajevo« je bilo skrivno ime za osamljeno kmečko hišo v dolini Zale, kjer so imeli člani Pokrajinske tehnike svojo javko.

¹⁸⁶ Franc Turk-Milan, po poklicu strojni ključavničar, kurir v »Donasu«.

¹⁸⁷ 30. III. 1945. Izjava Eda Bregarja-Dona, ustni vir.

V Bohinj so hodile različne vesti, samo ta ne, da je konec (ofenzive — op. pisca). Imel sem že določen dan odhoda nazaj, ko pride za nami tudi Don. Da stroja niso dobili, sem izvedel že prej, drugo mi je povedal on. Počakali smo, da bi se skupaj vrnili, potem pa je on ostal v pogovoru z Ok-jem^{187a}.

Da smo se vrnili, da smo tam gradili nov bunker in potem transportirali, ti je znano...¹⁸⁸

Iz zgoraj citiranega dopisa lahko torej razberemo usodo tiskarne »Donas« v zadnji nemški ofenzivi. Ker so tiskarski stroj rešili s tem, da so ga razstavili in skrili v snegu v bližini tiskarne, ki so jo Nemci našli in požgali 31. marca 1945, so se tiskarji »Donasa« po končani ofenzivi vrnili na Jelovico ter nato začeli graditi nov objekt, o čemer poroča tudi Bodin Oblastnemu komiteju za Gorenjsko v svojem dopisu že dne 14. IV. 1945. V njem namreč sporoča, da je tiskarna »Trilof« pripravljena za delo in da je bila »Ljudska pravica« št. 1-2 v tisku ter je ob napadu na tiskarno »Donas« vse, kar je bilo tiskarnega, zgorelo. Zato bi jo bilo treba tiskati še enkrat. »kar pa bo možno najpreje šele v 14 dneh, ker tiskarna z velikim formatom (»Donas« — op. pisca) sedaj gradi nov bunker.«¹⁸⁹

Ker pa so bili za tiskarno dani boljši pogoji v že osvobojenem bohinjskem kotu, kjer je bil prostor za tiskarno že pripravljen,¹⁹⁰ niso gradili nameravnega objekta za tiskarno na Jelovici, temveč so prenesli lažje dele tiskarskega stroja in ostalo tiskarsko gradivo v vilo dr. Roberta Neubauerja v Ukancu v bližini hotela »Zlatorog«¹⁹¹ pri Bohinjskem jezeru, težji del stroja, t. j. podstavek, ki je tehtal sam okoli 200 kg, pa so nameravali prepeljati s konji. 23. IV. 1945 sprašuje Bodin v svojem dopisu Dona, ali se je prevoz že začel in v kolikem času upa, da bodo začeli z delom.¹⁹² 27. IV. pa sporoča Evgen Sešek, ki se je tedaj zadrževal še v Bohinju, Bošu, da je prostor že pripravljen, da so vsi deli stroja razen enega že na mestu, ter da misli, da bodo kmalu lahko začeli z delom.¹⁹³ Istega dne sporoča tudi Don Bodinu, ko odgovarja na njegov dopis od 23. IV. 1945, da je že tri četrtine vseh stvari na mestu in da je prostor gotov ter da je potrebna še notranja oprema. Nadalje ga obvešča, da je bil zastoj za tri dni zaradi umika aktivistov iz Bohinja, ker so mislili, da bo hajka. V pismu ga nadalje prosi za papir, da bi mogel tiskati, če mu uspe prenos stroja. Obenem mu sporoča, da naj mu piše zaradi konspiracije na naslov: Edo, stanica G 27.¹⁹⁴

Prevoz najtežjega dela stroja v Bohinj pa se je še zavlekel, saj je Don z Rado odšel na Jelovico, da bi uredil vse za prevoz najtežjega dela stroja. Dne 5. V. 1945 sta se srečala z Bodinom na Rudnem, kjer sta se dogovorila, da pošlje Don tiskarni »Trilof« v pomoč iz Bohinja strojnika Jerneja in Darinko. Don mu je ob tem srečanju izjavil, da bo tiskarna lahko začela delati v štiril do petih dneh.¹⁹⁵ Don je istega dne srečal na Jelovici še nekatere druge člane iz Pokra-

^{187a} Okrožnim komitejem.

¹⁸⁸ Dopis Lovra Mandelca-Tomiksa Bodinu 27. IV. 1945 v AT MNO.

¹⁸⁹ Dopis PT KPS za Gorenjsko št. 841/45 od 14. I. 1945 v AT MNO.

¹⁹⁰ Nedatiran dopis Evgena Seška v AT MNO.

¹⁹¹ Edo Bregar-Don in Nasta Sešek, ustni vir.

¹⁹² Dopis PT KPS za Gorenjsko št. 1021/45 od 23. IV. 1945 v AT MNO.

¹⁹³ Dopis Evgena Seška Boštjančiču 27. IV. 1945 v AT MNO.

¹⁹⁴ Kurirska postaja G 27 je bila nad Bohinjskim jezerom. Primerjaj: Konobelj Franc-Slovenko: O kurirjih in kurirskih zvezah na Gorenjskem (Borec 1950, str. 254).

¹⁹⁵ Bodinov dopis Bošu 5. V. 1945 v AT MNO.

jinske tehnike, ki so prenašali papir za Pokrajinsko tehniko ter jim odvzel balo papirja, da bi mogel v Bohinju začeti s tiskanjem.¹⁹⁶

Dogodki pa so se ob koncu vojne zelo hitro razvijali. 5. V. 1945 sporoča Bodin enemu izmed članov Pokrajinske tehnike KPS, da gredo naslednji dan v Železnike, kjer imajo že pripravljeno celo hišo za Pokrajinsko tehniko. 6. V. 1945 piše članica Oblastnega komiteja KPS za Gorenjsko Angela Mahnič Bodinu, da mora poskrbeti za ves tiskani material, ki ga bodo rabili po prihođu v dolinske kraje, kamor se z naglico pripravljajo ter da bodo poslali v tisk splošno odredbo in razne tiskovine itd. ter sprašuje, če je Donova tiskarna že v pogonu, ker sicer ne bodo mogli izdelati velikih lepakov, preden pridejo v dolino.¹⁹⁷ Istega dne piše tudi Tomiks iz Bohinja Bodinu, da se osvobajata, medtem ko mu piše, zadnji del Bohinjske doline in drvi val proti Bledu in Jesenicam, tako da nima upanja, da bi se v bohinjškem kotu začelo delo v tiskarni pred koncem vojne.¹⁹⁸ 7. V. piše Andrej Jesenovec-Rajko članu Pokrajinske tehnike Ivanu Golcu, da se je tega dne Bodin odpravil na pot v Bohinj, da bi pospešil postavitev in delo tiskarne »Donas«. Bodin je naslednji dan res prišel v tiskarno, ki je prav tedaj tiskala svoj poslednji tisk, ter takoj nato odšel proti Bledu.¹⁹⁹

Da je Don srečno prepeljal tudi zadnji del stroja v Bohinj in stroj tam tudi sestavil, dokazuje tudi ohranjena izpolnjena ekspeditna pola tiskarne »Donas« z dne 8. V. 1945, iz katere je razvidno, da so v tiskarni 8. V. postavili tekst in natisnili lepak z naslovom *Slovenci, Slovenke na Gorenjskem*, v 3479 izvodih ter ga 9. V. 1945 tudi odposlal iz tiskarne.²⁰⁰

Tako je Donu še v zadnjih dneh, ko se je okupator, gnan od naše zmogovite vojske na tem ozemlju, obupno prizadeval, da bi dosegel meje svojega ozemlja, uspelo ponovno postaviti tiskarno, ki je natisnila prve besede za gorenjsko ljudstvo v svobodni domovini.

Tiskarna »Donas« je v času svojega obstoja, to je od dne, ko je začela tiskati, pa vse do osvoboditve, kljub težkim razmeram in nevarnostim, v katerih so živeli tiskarji in kljub dolгим zastojom, ko se je morala tiskarna trikrat seliti, natisnila 64 raznih tiskov, ki obsegajo 287 strani raznih formatov, v skupni nakladi 283.773 izvodov, za kar so naredili na stroju, ki je bil za tedanje razmere res dovršen partizanski izdelek,²⁰¹ 471.721 odtisov, računajoč po odtisjenih tiskovnih polah in različnih barvah, ko so morali iti nekateri tiski po trikrat v tiskarski stroj.

Dejstvo je, da je število izdelanih tiskov tiskarne »Donas«, kljub tehnično mnogo popolnejšem stroju, kot ga je imela tiskarna »Trilof«, razmeroma majhno. Vendar je to pripisati temu, da je bila tiskarna »Donas« vedno zelo oddaljena od Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko, ki ji je delo dodeljevala in se je zato ta bolj posluževala tiskarne »Trilof«, ki je bila v njeni neposredni bližini. Prav iz tega razloga lahko razumemo, da tiskarna »Donas« ni bila glede na svojo tehnično zmogljivost dovolj izkoriščena in da so ji dodeljevali bolj tiste tiske (n. pr. veliko število raznih obrazcev), ki po svoji zunanji obliki in barvitosti niso tako učinkoviti, kot so tiski tiskarne »Trilof«, ki so večinoma

¹⁹⁶ Donov dopis Bodinu 5. V. 1945 v AT MNO.

¹⁹⁷ Dopis Obl. komiteja KPS za Gorenjsko št. 575/45 od 6. V. 1945 v AMNO.

¹⁹⁸ Dopis Lovra Mandelca Bodinu 6. V. 1945 v AT MNO.

¹⁹⁹ Izjava A. Ariglerja, ustni vir.

²⁰⁰ Ekspeditna pola tiskarne »Donas« 8. V. 1945 v AT MNO.

²⁰¹ Tiskarski stroj iz tiskarne »Donas« hrani sedaj Muzej narodne osvoboditve LRS v Ljubljani in je razstavljen v rekonstrukciji tiskarn v gozdu za muzejem.

opremljeni z večbarvnimi linorezi. Lahko pa ob koncu ugotovimo, da so tudi tiskarji v »Donasu« izdelali vrsto zelo lepih in po svoji notranji in zunanji obliki zelo dovršenih tiskov, ki so lahko v ponos našemu partizanskemu tiskarstvu.

*

Ko ob koncu pregledamo delo vseh treh tiskarn grafičnega oddelka »B« Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko, to je »Julije«, »Trilofa« in »Donasa«, moramo ugotoviti, da so vse tri tiskarne skupaj dale Gorenjski v razdobju 14 mesecev 196 raznih tiskov v skupni nakladi 881.837 izvodov, kar da, upoštevajoč formate strojev in tiskovnih pol ter večbarvnost posameznih tiskov, 2.015.625 odtisov. Če upoštevamo pri tem, da je v tem razdobju tiskarna »Julija« delala vsega le 5 mesecev, »Trilof« 8 mesecev in »Donas« 7 mesecev in da moramo od tega časa odšteti še dneve, ko tiskarne zaradi selitev ali sovražnih ofenziv za daljšo dobo (vse tri tiskarne skupaj 151 dni) niso mogle tiskati, ter občasne prekinitve zaradi okvare in popravila strojev, zaradi odmora v delu, praznovanja ali drugih dogodkov, lahko rečemo, da je število izdelkov in še bolj število izdelanih izvodov teh treh partizanskih tiskarn za tedanje težke razmere izredno visoko.

The Printing-Office »Donas«

Summary

The third illegal printing-office in Gorenjska (The Upland of Slovenia) was called »DONAS« by the partisan printers, after the constructor of two printing-presses for the partisan printing-offices in Gorenjska, Edo Bregar (whose partisan surname was »Don«), and his fellow-worker Nasta Sešek: the syllables »Don« and »Nas« joined gave »Donas«. This printing-office started working August 20th, 1944. A bunker was built for it in the Ločnica valley near Medvode in Gorenjska, not far from another illegal printing-office, »Trilof«. For the printing-office »Donas« the printing-press was also constructed by Edo Bregar-Don, a technician, who was the manager of this printery for the whole time of its illegal functioning. The machine was rather big, having been built for the printing of periodicals and other large-sized (folio) publications. This machine was technically more complete than the one in the »Trilof« printing-office, since it had even an automatic inking-roller, and it weighed about 550 kg. as a whole.

On this printing-press the partisan printers of »Donas« printed the periodical »Gorenjski glas« (»The Voice of the Upland« — the organ of the Front of Liberation in Gorenjska), various brochures, large-sized posters and pamphlets, and a series of other printed material, fairly well-finished and furnished: many prints also from this illegal press were finished in polychromy.

In October, 1944, because of the intensified German control, the printery »Donas« had to be transferred from the Ločnica valley to another place, whence it had to be removed again as early as in mid November 1944 into the vast forests of the Jelovica.

A new site for the printing-office was found in a wild gorge at the foot of sheer rocky walls west of the hamlet Rudno, where a wooden hut was built; it took considerable efforts to carry the heavy printing-press there. December 7th, 1944, the partisan printers resumed their work and continued it up to March 19th, 1945, when the last German offensive started, and the printers were forced to leave. With enormous exertion three printers managed to save the press just during the enemy offensive by partly dismantling it, carrying all the parts out of the hut and hiding them in the vicinity deeply buried in snow. In the further course of the offensive the Germans, by treason, discovered the printing-bunker and burnt it down March 31st, 1945.

After the offensive the printers returned to the Jelovica, dugged all the parts of the printing-press and the other material out of the snow and carried them on their shoulders down to the liberated Bohinj valley, where they remounted the press in a villa on Lake Bohinj, and recommenced printing just before the end of the war, in the first days of May, 1945.

Although its printers had to endure numerous hardships and dangers, and the printing-office »Donas« suffered three breaks because of forcible changes of place, it has issued 64 printings i. e. together 287 mostly folio pages with 283.773 copies, which required 471.721 impressions on a press that was, true, for those difficult conditions a perfect partisan product.

To conclude with a survey of the whole work done by the three printing-offices of the Slovene Communist Party's Provincial Printing Department »B« for Gorenjska,

viz »Julija«, »Trilof« and »Donas«, we may state that those three printing-offices have given Gorenjska (in the space of 14 months) 196 different printings with a total issue of 881.837 copies, which means — considering the sizes of the machines and sheets, and the polychromy of certain issues — 2,015.625 impressions. If one takes into account that in the mentioned interval the printery »Julija« was working but 5 months, »Trilof« 8 and »Donas« 7 months, less (not to forget) several days for forcible transfers or enemy offensives (i. e. for the three printing-offices together 151 days), when they were prevented from printing, and some more breaks because of break-downs and repairs of the machinery, or due to pauses for rests, festival days or other occurrences, it is safe to say that the number of issues and, still more, the number of accomplished copies of those three partisan printing-offices was exceedingly high for the hard conditions of that time.